

“Dini Yapıların Duvar Resimlerindeki Sakkos Tasvirleri Üzerine Değerlendirme (11.-15. Yüzyıl)”

■ Durmuş GÜR* - Cahit KARAKÖK** - İlker Mete MİMİROĞLU ***

An Evaluation of Sakkos Depictions in Wall Paintings of Religious Buildings (11th-15th Century)

Öz

Hıristiyanlıkta din adamları tarafından giyilen kıyafetler her zaman büyük öneme sahip olmuştur. Bu giysiler dini liderlerin kimliğini belirlemede ve ritüelin yürütülmesinde son derece önemlidir. Bu dini kıyafetlerin en önemlilerinden biri de sakkostur. Sakkos, Bizans Dönemi'nde öncelikle imparatorlar tarafından kullanılmış ve 11. yüzyıl ile birlikte İstanbul'daki (başkent) patriklere hediye olarak sunulmuştur. Çalışma kapsamında ilk olarak sakkosun tarihi gelişimi, önemi, imparatorlar tarafından kimlere hediye edildiği, hangi din adamları tarafından neden kullanıldığı, dini yapılarda nerelerde ve hangi tarihten itibaren tasvir edildiği, renk ve kompozisyon özellikleri gibi birçok konu çeşitli açılardan incelenmiştir. Yapılan incelemelerde tarihsel süreçte gelişimini tamamlayan sakkosun kilise resim programında 11. yüzyıl ile birlikte görülmeye başladığı, 14. yüzyıldan itibaren de zenginlik kazandığı göstermektedir. Dini yapılarda sakkosun 11. ve 15. yüzyıl arasında tarihlenen anıtsal resim programlarında İsa, patrik ve piskoposlar tarafından giyilmiş örnekleri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Bizans, Dini Kıyafet, Duvar Resmi, Kilise, Sakkos

Abstract

In Christianity, the garments worn by clergy have always been of great importance. These garments serve to identify the religious leaders and play a crucial role in executing rituals. One of the most important of these religious garments is the sakkos. The sakkos was primarily used by emperors during the Byzantine period, and was presented as a gift to the patriarchs in İstanbul (the capital) in the 11th century. This study encompasses an examination of various aspects of the sakkos, including their historical development, significance, and to whom they were presented by the emperors, reasons why certain clergy members used it, where, and from what time it was depicted in religious buildings, as well as its color, and compositional features. Searches reveal that the sakkos, which completed its development over time, began to appear in church painting programs in the 11th century and gained richness from the 14th century onward. Within this framework, examples of the sakkos worn by Christ, patriarchs, and bishops in monumental painting programs dated between the 11th and 15th centuries in religious structures have been analyzed.

Keywords: Byzantine, Church, Garment, Sakkos, Wall Painting

SORUMLU YAZARLAR/CORRESPONDING AUTHOR

Durmuş GÜR

Dr. Öğr. Üyesi, Karabük Üniversitesi, Safranbolu ŞYD. MYO., El Sanatları Bölümü, Karabük/Türkiye - E-posta/E-mail: durmusgur@gmail.com

Cahit KARAKÖK

Dr. Öğr. Üyesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Konya/Türkiye - E-posta/E-mail: cahitkarakok@gmail.com

İlker Mete MİMİROĞLU

Dr. Öğr. Üyesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Konya/Türkiye - E-posta/E-mail: mimiroglu@hotmail.com

Başvuru/Submitted: 13.06.2024

Kabul/Accepted: 02.09.2024

Yayımlanma/Publication: 14.10.2024

ATIF/CITATION:

Gür, Durmuş, Karakök, Cahit, Mimiroğlu, Mete İlker, “Dini Yapıların Duvar Resimlerindeki Sakkos Tasvirleri Üzerine Değerlendirme (11.-15. Yüzyıl)” *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 32, (2024), 71-90

*Dr. Öğr. Üyesi, Karabük Üniversitesi, Safranbolu ŞYD. MYO., El Sanatları Bölümü, Karabük/Türkiye. durmusgur@gmail.com ORCID: 0000-0002-9945-8825

**Dr. Öğr. Üyesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Konya/Türkiye. cahitkarakok@gmail.com ORCID: 0000-0001-9201-4810

***Dr. Öğr. Üyesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Konya/Türkiye. mimiroglu@hotmail.com ORCID: 0000-0003-0007-5355

Giriş

Hıristiyanlıkta din adamları tarafından giyilen kıyafetler her zaman büyük öneme sahip olmuştur. Bu giysiler dini liderlerin kimliğini belirlemede yardımcı olmakta hem de ritüelin yürütülmesinde işlevin bir parçası olarak kullanılmaktadır. Geç Antik Dönem’de Hıristiyanlığın resmi din olarak kabul edilmesinden sonra toplum bu dinin belirlediği kalıplar çerçevesinde şekillenmiş, ritüeller, liturjik eşyalar ve kıyafetler de bu serüvenin parçası olmuştur.¹

Roma’daki khiton ve dalmatikler, sakkosun erken uygulamalarıdır. Sakkoslar, Bizans Dönemi’nde ilk olarak imparatorlar ardından ise din adamları tarafından kullanılmıştır. İmparatorlara dinsel bir misyon yükleyen sakkos, din adamlarının ritüelleri gerçekleştirmesinde de bir araç olmuştur. İmparatorlar için hazırlanan sakkoslar ipek gibi pahalı kumaşlardan hazırlanmıştır.

İlk dönemlerde başkentteki patrikler tarafından giyilen sakkoslar, sonrasında Ortodoks Kilisesi’nin tüm piskoposları tarafından tercih edilmiştir. İmparatorlar ve din adamları tarafından giyilen sakkos aynı zamanda İsa ile ilişkilendirilmiştir. Sakkosun renkleri genelde mor, mavi, siyah ve çeşitli tonlara sahiptir. Siyasi ve dini açılardan büyük öneme sahip olan bu giysi zamanla sanatsal açıdan da zenginlik kazanmıştır. Sakkoslar dini, siyasi ve ticari ürün olmasının yanında küçük el sanatları, duvar resimleri, el yazmaları, ikonalarda da ön plandadır. Kiliselerin resim programlarında sıkça görmeye alıştığımız sakkosun Anadolu, Bulgaristan, Ermenistan, Gürcistan, Yunanistan ve daha birçok Slav ve Avrupa ülkesindeki dini yapılarda resmedildiği görülmektedir. Çalışma kapsamında sadece İstanbul (başkent) ve Anadolu’daki örnekler incelenmiştir.

I. Sakkosun Tanımı ve Kökeni

Dini kıyafetin adı Yunanca (σάκκος) kelimesinden gelmektedir.² Çeşitli dillerde farklı şekillerde telaffuz edilen kıyafet, Almanca’da Dalmatik/Sakkos³, Fransızca’da Sakkos, İbranice’de Saq, Slav ülkelerinde Sakkos⁴, Rusça’da Саккос⁵, İngilizce’de çul anlamına gelen Saccus, Saccos, Sakkoi ve Sakkos terimleri⁶, Türkçe’de ise sakkos olarak tanımlanmaktadır. Sakkos Türkçe’de çul ya da kefaret torbası anlamlarına gelir. Sembolik anlama sahip sakkosun imparatorlar tarafından giyildiğinde, imparatorların dünyanın hâkimi olduğu ve hiçbir zaman kutsal görevini unutmaması gerektiği düşünülmektedir.⁷ Bu kutsal görevin aynı zamanda uzun yıllar omuzlarda taşınan Eski Ahit’e atfı yapıldığı ifade edilmektedir. Girit

¹ Bizans Ortodoks Kilisesinde Liturji, Liturjik Mekanlar ve Liturjik Eserler için bkz.: J. Braun, *Die liturgische Gewandung im Occident und Orient; nach Ursprung und Entwicklung, Verwendung und Symbolik*. (German: Freiburg im Breisgau, 1907); M. Acara, Bizans Ortodoks Kilisesinde Liturji ve Liturjik Eserler, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 15 (1) (1998), 183-201; Sema Alpaslan, “Demre’deki H.Nikolaos Kilisesi Liturjik Mekanları”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 15(1), (1998), 159-173.

² P. Bernardakis, Les ornements liturgiques chez les Grecs. *Echos d'Orient*, 5 (3), 1902, 131; Braun, *Die liturgische*, 235; H. Alfeyev, *Orthodox Christianity, The Architecture, Icons, and Music of the Orthodox Church*, (Çev. A. Tepper). Volume III. New York: St Vladimir’s Seminary Press Yonkers, 2014, s. 89.

³ G. Spitzing., *Lexikon byzantinisch-christlicher Symbole: Die Bilderwelt Griechenlands und Kleinasiens*. Germany: Diederichs, 1989, s. 138.

⁴ Braun, *Die liturgische*, s. 235.

⁵ A. Lidov, *Hierotopy. Spatial Icons and Image-Paradigms in Byzantine Culture Moscow*. Москва: Дизайн. Информация. Картография. 2009, s. 25, 356.

⁶ Alfeyev, *Orthodox Christianity*, s. 89.

⁷ Bernardakis, *Les ornements*, s. 133.

Vrontesi Aziz Antonios Kilisesi Freskosu (1425-1450) epitaphios tasviri buna örnektir.⁸ Patrik ve piskoposlar da aynı sembolik alışkanlığı vurgulanmak ve İsa'nın görev tutkusuna atıfta bulunmak amacıyla sakkos giymiştir.⁹ (G.1)

G. 1: Başpiskopos Sava'nın Üzerindeki Sakkos (1309-1316)¹⁰

Sakkosların, Yunanlar tarafından kullanılan khiton ve Roma'daki dalmatiklerin evrimi olarak ortaya çıktığı ileri sürülmektedir.¹¹ 11. yüzyıldan itibaren hiyerarşinin en üst seviyelerindeki patrik, metropolit ve başpiskoposları daha düşük rütbeli piskoposlardan ayırmaya yardımcı olmak amacıyla liturjik kıyafetlerin kullanılmaya başlandığı bilinmektedir.¹² İstanbul Ekümenik Patriği'nin statüsünü belirtmek amacıyla kullanıldığı belirtilen sakkoslar özellikle ilk dönemlerde İstanbul ve İskenderiye'deki patrikler tarafından kullanılmıştır.¹³ 12. yüzyıl sonrasında patrikler tarafından piskoposlara hediye edilen sakkosların, bu dönem sonrasında piskoposlar tarafından da giyilmeye başladığı bilinmektedir.¹⁴

⁸ W. T. Woodfin, "Liturgical Textiles". *Byzantium: Faith and Power (1261–1557)*, H. C. Evans (Ed.), New York: The Metropolitan Museum of Art, 2004, s. 297, fig. 10.4.

⁹ Bernardakis, *Les ornements*, s. 133.

¹⁰ T. Starodubcev, "The Sakkos of Ecclesiastical Dignitaries in Medieval Serbia". *Byzantine Themes*, 2012, s. 548-549, 528, fig. 2.

¹¹ C. Karydis, *The Orthodox Christian Sakkos Ecclesiastical Garments Dating From the 15th to the 20th Centuries from the Holy Mountain of Athos; Collection Survey, Scientific Analysis and Preventive Conservation*. BAR. International Series (2172). Oxford: Archaeopress, 2010, s. 1.

¹² Woodfin, *Orthodox Liturgical Textiles*, s. 32, Fig. 2.

¹³ M. Parani, *Fabric and Clothing*. Robin Cormack, J. F Haldon & E. Jeffreys (Ed.), *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*. Great Britain: Oxford University Press, 2012, s. 413.

¹⁴ Braun, *Die liturgische*, s. 237.

Ortodoks Kilisesi'nde liturjik birçok kıyafet yer almaktadır. Bu liturjik tekstil ürünleri arasında orarion¹⁵, epigonation¹⁶, epimanikia¹⁷ epitachelion¹⁸, omophorion¹⁹, phelonion²⁰, sticharion²¹ ve sakkos yer almaktadır.²² Bizans Dönemi'nde sakkos, imparatorlar ve din adamları tarafından giyilen geniş kollu tunik olarak tanımlanmaktadır.²³ Kısa ve uzun olmak üzere iki türe sahip olan sakkoslar, çoğunlukla uzun kıyafetlerin üzerine giyilmektedir.²⁴ Din adamları tarafından kullanılan ilk örneklerin kısa tunik şeklinde olduğu bilinmektedir.²⁵ Zamanla uzun formlu uygulamaları gelişerek yaygınlaşan sakkosların, dizlerin aşağısına uzanıp yanlardan düğme ya da şeritlerle tutturulan bir kıyafet haline geldiği bilinmektedir.²⁶

İmparatorlar tarafından giyilen sakkosların üzerinde sembol ve figürler yer alırken din adamlarına ait sakkosların üzerinde çoğunlukla sembolik uygulamalar ve haç tasvirleri yer almaktadır. Sakkosların üzerindeki liturjik ve sembolik tasvirler arasında çoğunlukla İsa'nın yaşamından sahneler ya da haç tasvirleri yer almaktadır.²⁷ Kaliteli ve pahalı kumaşlardan yapılan sakkosların üzerinde çoğunlukla altın, gümüş, inci ve değerli taşlardan yapılmış süslemeler yer almaktadır.²⁸ Dekoratif süslemelerin dışında sade düzenlemeye sahip sakkosların da imal edildiği bilinmektedir. İmparatorların sakkosları genellikle ipek ya da pahalı kumaşlardan yapılmış, üzerinde ise girift işlemlere yer verilmiştir.²⁹ Bunların sırtında merkezi haç (sembolik kutsal haç) bulunması, dini ve siyasi üstünlüğün sembolik olarak tek bedende toplandığına işaret etmektedir.³⁰

¹⁵ Papaz yardımcılarının görev sırasında sol omuzlarının üzerinde öne arkaya sarkan dar beyaz ipek şaldır. Öğrencilerinin ayaklarını yıkayan mesihin alçakgönüllüğünü temsil eder (N.P.Sevcenko ve A. Kazdhan, "Orarion", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. 3, Oxford University Press, 1991, Oxford University Press, 1991, s. 1531).

¹⁶ Piskoposun sticharion üzerine giydiği eşkenar dörtgen şekilli giysi (kumaş) için bkz.: (N.P.Sevcenko, "Epigonation", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. 1, 1991, Oxford University Press, 1991, s. 711).

¹⁷ Piskoposun sticharionunun kolları üzerine giyilen altın işlemeli kol manşetler, İsa'nın Çarmıh (Çile) sırasında bileklerini bağlayan kumaşı (ip) temsil eder (N.P.Sevcenko, "Epimanikia", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. 1, Oxford University Press, 1991, s. 713).

¹⁸ Sticharion üzerine yalnızca rahipler ve piskoposlar tarafından giyilen genellikle ipektan üretilen yaklaşık 2 m. uzunluğundaki şaldır. İsa'nın boynundaki onu çarmıha (çilesine) sürükleyen kumaşı (ip) sembolize etmektedir (N.P.Sevcenko, "Epitachelion", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. 1, Oxford University Press, 1991, s. 725).

¹⁹ Phelonion üzerine yalnızca piskoposların giymesine izin verilen uzun atkı, İyi çoban İsa'nın yetiştirdiği kayıp koyunun postunu simgeler için bkz.: (N.P.Sevcenko, "Omophorion", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. 3, Oxford University Press, 1991, s. 1526).

²⁰ Genellikle piskoposlar ve rahipler tarafından sticharion üzerine boyundan geçirilerek giyilen kolsuz cübbe için bkz.: (N.P.Sevcenko, "Phelonion", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. 3, Oxford University Press, 1991, s. 1647).

²¹ Ortodoks din adamlarının (Papaz yardımcısı veya üstü) giydiği uzun kollu tunik için bkz.: (N.P.Sevcenko, "Sticharion", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. 3, Oxford University Press, 1991, s. 1956).

²² Vassa Larin, *The Byzantine Hierarchical Divine Liturgy in Arsenij Suxanov's Proskinitarij*. Rome: Pontificio Istituto Orientale, 2010, 100, 233; W. T. Woodfin, *The Embodied Icon: Liturgical Vestments and Sacramental Power in Byzantium (Oxford Studies in Byzantium)*. Oxford: Oxford University Press, 2012, Chapter 1.

²³ W. T. Woodfin, "Orthodox Liturgical Textiles and Clerical Self-Referentiality". *Dressing the Part: Textiles as Propaganda in the Middle Ages*, K. Dimitrova & M. Goehring (Ed.), Turnhout: Brepols Publishers, 2014, s. 34-35, Fig. 3.

²⁴ W. A. Phillips, "Dalmatic". *Encyclopædia Britannica*, Vol. 7, 1911, s. 776.

²⁵ J., Condra, *The Greenwood Encyclopedia of Clothing through World History: Volume 1, Prehistory to 1500CE*. London: G.P., 2008, s. 138.

²⁶ Γεωργίου Α. Σωτηρίου, *Κεμήλια του Οικουμενικού Πατριαρχείου: Πατριαρχικός ναός και Σκευοφυλάκιον*, Εν Αθήναις: Εστία, 1937, 37-41, fig. 9-12.

²⁷ Hilsdale, *Byzantine Art*, s. 292-293.

²⁸ C. J. Hilsdale, *Byzantine Art and Diplomacy in an Age of Decline*. America: Cambridge University Press, 2014, 292.

²⁹ Bernardakis, *Les ornements*, s. 132-133.

³⁰ Papas, *Studien zur Geschichte*, s. 109-114, 125.

Çeşitli renklere sahip sakkoslarda çoğunlukla mor rengin dışında koyu mor, mavi ya da siyah tonlar tercih edilmiştir.³¹ Zamanla sadece siyah tonda hazırlanan sakkosların, siyahın daha pahalı ve prestij rengi olmasının büyük etkisi bulunmaktadır. Bundan dolayı ilk olarak siyah sakkosların kullanımı, ardından ise renklere alternatif olarak koyu kahverengi ve morun dahil olduğu görülmektedir.³²

Liturjik açıdan değerlendirildiğinde Hıristiyan din adamlarının kıyafetlerinin İsa'yı temsil ettiği bilinmektedir.³³ Bu bağlamda sakkos, sembolik olarak İsa'nın yargılandığı dönemde, üzerindeki tuniğe atıfta bulunmaktadır. Utanç tuniği olarak adlandırılan bu giysiye atfen giyilen sakkoslar, imparatorluk kıyafeti olarak kutlamalar, dini ve siyasi gelişmelerin yaşandığı zamanlar ve bayramlar gibi özel günlerde giyilmesinin yanında dikim, tasarım ve üzerindeki bezemeler açısından da son derece önemlidir.³⁴

II. Sakkosun Liturjideki Yeri

Dini yapılar, İsa'nın uhrevi ve fiziki yapısını sembolize etmenin yanında tasvir özellikleriyle de ön plana çıkmaktadır. Kilisede Küçük Giriş³⁵ ve Büyük Giriş Liturjisi³⁶ sırasında din adamlarının altar üzerindeki süslü Epitaphios'a yönelirken üzerlerinde sakkos yer almaktadır. 11. yüzyıl ve sonrasında din adamları tarafından sakkos kullanıldığı, dönem kaynakları, resim programı ve günümüze ulaşan örneklerden tespit etmek mümkündür. 11. yüzyıl sonrasına ait resim programında bu görüşü destekleyen kompozisyonlar bulunmaktadır. Sakkos giyimli din adamlarına ait tasvirler çoğunlukla dini yapıların resim programında 11. yüzyıl sonrasında yerini almıştır. Dini yapıların apsis ve bema bölümleri başta olmak üzere naos duvarlarında da benzer kompozisyonlar yer almaktadır. Ayrıca Vatikan'ın hazinesinde, 14. yüzyılın ortalarına tarihlendirilen sakkos ile Moskova Kremlin Müzesi'ndeki sakkosları da buna örnektir.³⁷ Vatikan Müzesi'ndeki sakkosun üzerinde yer alan İsa ve havariler topluluğu (pentekost) betimleri, sakkos ve liturjinin misyonununun tek bedende toplandığını sembolize etmektedir.³⁸

Günümüze ulaşan sakkoslar, 15. yüzyıl sonrasında sakkosların tarihi gelişimini takip etmemize yardımcı olmaktadır. Yunanistan'da 15. yüzyıl sonu - 20. yüzyıl arasına tarihlendirilen Oroz'un 14 manastırındaki 52 sakkosun form, üslup ve liturjik özellikleri hakkında önemli bilgiler sunulmuştur.³⁹ Sümela Manastırı'ndan getirildiği bilinen üç

³¹ J., Condra, *The Greenwood Encyclopedia of Clothing through World History: Volume 1, Prehistory to 1500CE*. London: G.P., 2008, s. 138-139.

³² Condra, *The Greenwood Encyclopedia*, s. 138.

³³ Woodfin, *Orthodox Liturgical Textiles*, s. 31.

³⁴ Bernardakis, *Les ornements*, s. 132-133.

³⁵ Kutsal Kitap Liturjisinin girişi olan, Mesih'in söz olarak gelişini sembolize eden bu törende rahipler, rahip yardımcısı ve hizmetkarlar eşliğinde İncil'i nefin ortasındaki altardan, altarnın arkasındaki templona taşımaktadır. Ayrıca bkz. (M. Acara, *Bizans Ortodoks Kilisesinde Liturji ve Liturjik Eserler*, s. 189).

³⁶ Ökarist ayininin ikinci kısmını başlatan ritüel; rahip yardımcısı kutsal ekmeğin bulunduğu pateni, papazda kutsal şarabı ve kadehi prothesisden kilise orta nefine, ardından templon aracılığıyla altara taşır. Kutsal ekmeğin ve şarabın getirilmesi, Mesih'in bedeninin ve kanının kurban edilmesini simgeler. Ayrıca bkz.: (R.F. Taft, "Great Entrance", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. 2, Oxford University Press, 1991, s. 868; M. Acara, *Bizans Ortodoks Kilisesinde Liturji ve Liturjik Eserler*, s. 189).

³⁷ W. T. Woodfin, "Disjuncture Between Text and Image Mystagogy and the Embroidered Iconography of Byzantine Vestments". *Clothing The Sacred. Medieval Textiles as Fabric, Form, and Metaphor Textile Studies 8* M. Kapustka & W. T. Woodfin (Ed.), 2015, 21-23, Fig. 5-6; Betancourt, *The Thessaloniki Epitaphios*, 519, Fig. 1. Hilsdale, *Byzantine Art*, 289, 292, Fig. 5.2; J. Bogdanović, "The Moveable Canopy. The Performative Space of the Major Sakkos of Metropolitan Photios", *Byzantinoslavica*, 72 (1-2), 2014, 249, Fig. 1; Lidov, *Hierotopy*, s. 25.

³⁸ Betancourt, *The Thessaloniki Epitaphios*, s. 519, Fig. 1.

³⁹ Karydis, *The Orthodox Christian Sakkos*, s. 1.

sakkosun da günümüzde İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde bulunduğu bilinmektedir.⁴⁰ Kilise eşyaları üzerinden de sakkos tasvirleri takip edilmektedir. Yunanistan, Oroz Khilander Manastırı bema perdesi (1399) üzerinde eksende İsa, iki yanında ise kutsadığı Büyük Basileos ve Ioannes Khrisostomos'un haç betimli sakkos giydiği görülmektedir.⁴¹ Bazı müzelerin teşhirinde din adamları tarafından kullanılmış sakkoslar yer almaktadır. Vatikan Sakkosu (İstanbul ya da Selanik, 14. yüzyıl), Metropolit Photios'un Sakkosu (İstanbul-14. yüzyıl)⁴² ve Rostov Metropoliti Iona III Sysoevich'in Sakkosu (Yaroslavl State Art Museum Arşivi-1665), Atina Benaki Müzesi'nin arşivinde yer alan sakkos özgün tekstil ürünleridir.⁴³ Belgrad National Museum Aziz Sava ve Simeon İkonası (16. yüzyılın ikinci yarısı)⁴⁴, Dionysou Manastırı Aziz Nikholaos İkonası (17. yüzyıl)⁴⁵, Pantokrator Manastırı Aziz Basileios (Büyük) İkonası (17. yüzyıl)⁴⁶ kiliselerde liturjide kullanılan ikonalar üzerindeki sakkos betimli din adamına örneklerdir. Moskova Kremlin Müzesi'ndeki Metropolit Photios'un Sakkosu (1414-1417)⁴⁷, Yaroslavl State Art Museum Arşivi'ndeki Rostov Metropoliti Iona III Sysoevich'in Sakkosu (1665), Antakya Patriği Silvester'in Sakkosu (1702)⁴⁸, Victoria and Albert Museum'daki Başpikopos'un Sakkosu (18. yüzyıl)⁴⁹ ve 15.-19. yüzyıl arasına tarihlendirilen Oroz Dağı Manastırı sakkosları liturjideki dini kıyafetlere örnektir.⁵⁰ (G.2)

G. 2: Sakkos Yunanistan, Byzantine and Christian Museum (17. Yüzyıl), Detay⁵¹

Kökene Ioannes Khrisostomos'a dayandığı belirtilen sakkosun kullanımına dair bilinen ilk yazılı belgelerin Demetrios Chomatenos'a (13. yüzyılın ilk yarısı) ait olduğu ifade

⁴⁰ Σωτηρίου, *Κεϊμήλια του Οικουμενικού*, s. 36-43, fig. 9-12.

⁴¹ W. T. Woodfin, "Wall, Veil, and Body: Textiles and Architecture in the Late Byzantine Church". *The Kariye Camii Reconsidered*, H. Klein, R. Ousterhout & B. Pitarakis (Ed.), 2011, Şek. 17.

⁴² Braun, *Die liturgische*, 305; Woodfin, *Liturgical Textiles*, s. 299-303.

⁴³ C. Gillis and M. Nosch, *Ancient Textiles: Production, Crafts and Society*. Copenhagen and Lund, 2005, Fig. 24.1-4.

⁴⁴ Anonym. *Athos. Monastic Life on the Holy Mountain*. Finland: Helsinki City Art Museum, Art Museum Tennis Palace, 2015, s. 200, Fig. 1.32.

⁴⁵ Anonym. *Athos*, s. 66, Fig. 20.

⁴⁶ Anonym. *Athos*, s. 69, Fig. 25.

⁴⁷ Woodfin, *Disjuncture Between Text*, 21-23, Fig. 5-6.

⁴⁸ Anonym. *Athos*, s. 335, Fig. 6.3.

⁴⁹ Phillips, *Dalmatic*, s. 776, Fig. 5.

⁵⁰ I. Karapanagiotis and C. Kardys, "Ecclesiastical Garments of Mount Athos: History, Typology and Colouring Matters". *9th International Conference on NDT of Art, Jerusalem Israel, (25-30 May 2008)*, 2008, s. 1.

⁵¹ H. Papastavrou, "The Byzantine Tradition on the Decoration of a 17th Century Sakkos (Inv. No 754) in the Byzantine and Christian Museum, Athens", *Material Culture and Well-Being in Byzantium (400-1453) Veröffentlichungen zur Byzanzforschung*, Band XI (Michael Grünbart - Ewald Kislinger - Anna Muthesius - Dionysios Ch. Stathakopoulos, Eds.), 2007, fig. 1, Plates 33a.

edilmektedir.⁵² Ayrıca Demetrios Chomatenos'un da kendi döneminde sakkos giydiği bilinmektedir.⁵³ Theodore Balsamon (Antakya Patriği, yaklaşık 1130-1140) metinlerinde sakkosun kullanımına dair çeşitli bilgiler sunmaktadır.⁵⁴ Bu metinler sakkos hakkındaki en erken yazılı metinler olarak kabul edilmektedir.⁵⁵

Theodore Balsamon, Ohri Başpiskoposu Demetrios Chomatenos (1216-1236) ve Selanik Başpiskoposu Symeon'a (15. yüzyılın ilk çeyreği) ait metinlerdeki sakkosa dair bilgiler⁵⁶, dönemin dini ve liturjik uygulamaları hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Theodore Balsamon, ayin sırasında sakkos kullanımının patriklere ait olduğunu yazmaktadır⁵⁷. Demetrios Chomatenos sakkosların paskalya, Noel ve Pentekost gibi özel zamanlarda başpiskoposlar tarafından giyilen bir kıyafet olduğunu belirtir⁵⁸. Başpiskopos Symeon; Kıbrıs, Turnovo, Ohrid ve Peç'teki piskoposların 12. yüzyıl sonrasında sakkos giymesine izin verildiğini⁵⁹, 13. yüzyılda ise Efes, Kayseri, Korint ve Selanik gibi metropolit kentlerinde metropolit, başpiskopos ve yardımcıların da sakkos giydiği belirtilmektedir.⁶⁰ Dyrhachium Metropolit Cabasilas ile Bulgaristan Metropolit Demetrius Chomatenos'un arasındaki yazışmalarda 13. yüzyıl başında metropollerin sakkos giydiğinden bahsedilmektedir. Ayrıca yazışmalarda sakkos kullanımının bu dönemde sadece çok özel günler ve sınırlı sayıdaki din adamı tarafından kullanıldığı ileri sürülmüştür.⁶¹

Cabasilas ile Chomatenos arasındaki yazışmalarda 13. yüzyıldaki sakkosların mor renkli olduğu belirtilmiştir. Mor rengin siyasi ve dini açılardan özel ve ifadesel bir ton olduğu bilinmektedir.⁶² Sakkoslarda mor rengin dışında Geç Bizans Dönemi'nde çoğunlukla koyu mor, mavi ya da siyah tonlar tercih edilmiştir.⁶³ Zamanla sadece siyah tona sahip sakkosların, siyahın daha pahalı ve prestij rengi olmasıyla açıklanabilir. Bundan dolayı ilk olarak siyah sakkosların kullanımı, ardından ise renklere alternatif olarak koyu kahverengi ve morun dahil olduğu görülmektedir.⁶⁴ Pseudo-Konidos, 15. yüzyılda Ayasofya'da hükümdarlara piskoposlar tarafından sakkos ve los giydirildiğini, siyah rengin ise imparatorluğun gücü ve gizemini vurguladığını yazmaktadır.⁶⁵

⁵² Bernardakis, *Les ornements*, 132; Braun, *Die liturgische*, s. 237-238, 303.

⁵³ Schnitzer, *Von der Wandmalerei zur*, s. 59.

⁵⁴ Braun, *Die liturgische*, 302; Starodubcev, *The Sakkos of Ecclesiastical*, s. 548-549.

⁵⁵ M. Tomić-Djurić, "To Picture and to Perform. The Image of the Eucharistic Liturgy at Markov Manastir (II)". *30ΓΡΑΦ*, Vol: 39, 2015, s. 131.

⁵⁶ Braun, *Die liturgische*, 237-238, 303; T. Starodubcev, *The Sakkos of Ecclesiastical*, s. 548-549; Woodfin, *The Embodied Icon*, s. 26.

⁵⁷ Tomić-Djurić, *To Picture and to Perform*, s. 131.

⁵⁸ Bernardakis, *Les ornements*, 132; Tomić-Djurić, *To Picture and to Perform*, s. 131.

⁵⁹ Tomić-Djurić, *To Picture and to Perform*, s. 131.

⁶⁰ Bernardakis, *Les ornements*, s. 133.

⁶¹ Braun, *Die liturgische*, s. 303; Woodfin, *The Embodied Icon*, 26. Ohri Başpiskoposu Konstantin Cabasilas'un haç tasvirli sakkos giyimli tasviri, Makedonya Ohri Bakire Meryem Peribleptos Manastırı'nda (1294/1295) bulunmaktadır Tomić-Djurić, *To Picture and to Perform*, 131; Betancourt, *The Thessaloniki Epitaphios*, s. 495, Fig. 4.

⁶² Braun, *Die liturgische*, s. 303.

⁶³ J., Condra, *The Greenwood Encyclopedia of Clothing through World History: Volume 1, Prehistory to 1500CE*. London: G.P., 2008, s. 138-139.

⁶⁴ Condra, *The Greenwood Encyclopedia*, s. 138.

⁶⁵ Kantakuzenos (14. yüzyıl) dönemiyle birlikte uygulamalarda daha çok siyah tercih edilmiştir. Ruth Macrides and J.A. Munitiz and Dimiter Angelov, *Pseudo-Kodinos and the Constantinopolitan Court: Offices and Ceremonies*. London and New York: Ashgate, 2013, s. 219, 356.

1261-1453 arasında liturjinin önemli göstergelerinden biri haline gelen sakkosların üzerinde yer alan haçlar, zamanla form açısından değişime uğramıştır.⁶⁶ Duvar resimlerindeki sakkoslarda çoğunlukla zıt renklerin seçildiği uygulamalarda mor üzerine beyaz ya da siyah, beyaz üzerine siyah, kırmızı ya da kahverengi, siyah üzerine beyaz ya da kırmızı haçlar resmedilmiştir. Yunanistan Samari Zoodochos Pege Kilisesi'nin apsisi (12. yüzyıl sonu)⁶⁷, Sırbistan Markos Manastırı, prothesis (14. yüzyıl)⁶⁸ ve Yunanistan Oroz Dağı Büyük Lavra Manastırı, Aziz Nikholaos Kilisesi (1560), apsis ve bema kuzey duvardaki din adamlarının⁶⁹ beyaz sakkoslarında siyah haçlar görülmektedir.

14. yüzyıl ile birlikte ikonografide "Baş Rahip İsa" tiplemesinin gelişme gösterdiği bilinmektedir. Baş Rahip İsa tiplemesinde İsa; imparator ve patrikler tarafından giyilen sakkosun daha gösterişli olanları içinde betimlenmiş, bu şekilde inananlara dini ve siyasi mesaj sunulmuştur.⁷⁰ Bu uygulama ilk defa Palaiologoslar Dönemi'nde ortaya çıkmış ve ikonografinin karakteristik yapısına uygun olarak yerini almıştır. 14. yüzyılın başında Havariler Komünyonu, 14. yüzyılın ortalarından itibaren ise Göksel Liturji'de İsa ya da bazı din adamlarının sakkos giymesi, dini ve siyasi gücün tek bedende toplanmasına işaretler.⁷¹

Bulgaristan, Gürcistan, Yunanistan gibi ülkelerin dışında çoğunlukla Balkanlar ve Slav ülkelerindeki kiliselerin resim programında, 13. yüzyıldan itibaren sakkos giyimli Başpiskopos İsa ve din adamı tasvirleri yer almaktadır. Makedonya Lesnova Aziz Markos Manastırı (yaklaşık 1340), Kuzey Makedonya Zrze Aziz Nikolaos Manastırı⁷² ve Rus ikonalarındaki 13.-14. yüzyıl tasvirleri buna örnektir.⁷³ İsa'nın sakkos giyimli betimlemesiyle birlikte patrik ve piskoposların sakkoslarında bazı değişim ve farklılık olmuştur. Bölgesel özelliklerin yanı sıra sakkosların üzerindeki geometrik semboller ve haçların tonlamalarında da değişim olmuştur. İsa çoğunlukla pentekost, liturji, tekli figür, taçlandırma / şerefendirme ya da deesis tasvirlerinde 13.-14. yüzyıldan itibaren çoğunlukla sakkos giyimli olarak resmedilmiştir. Aziz Nikita Čučer Kilisesi (1316 öncesi) pentekost⁷⁴, Selanik Nikolaos Orfanos Kilisesi (1325), liturji, Nowgorod yakınlarında Kovolyova'daki Metamorphosis Kilisesi, deesis tasvirleri ve daha birçok kilisenin resim programında İsa, sakkos giyimlidir. 14. yüzyıldan itibaren ikonlarda da tasvir edilmeye başlanan sakkos giyimli İsa, 15.-16. yüzyıl ile birlikte zenginleşmiş ve yaygınlaşmıştır.⁷⁵

Sırbistan'daki piskoposların 1313 itibarıyla sakkos giydikleri bilinmektedir. Bu durum sadece dinsel açıdan değil, aynı zamanda otorite açısından bir jest olarak yorumlanmaktadır. Sırbistan'da 14. yüzyıl ve sonrasındaki tasvirlerde sakkos giyen patrik ve piskopos tasvirleri görülmektedir. I. Niphon'un İstanbul Patriği olduğu dönemde (9 Mayıs 1310) sakkos giydiği

⁶⁶ Condra, *The Greenwood Encyclopedia*, s. 139.

⁶⁷ R. Betancourt, "The Thessaloniki Epitaphios: Notes on Use and Context", *Greek, Roman, and Byzantine Studies*, 55 (2), 2015, s. 522-523, Fig. 16.

⁶⁸ Tomić-Djurić, *To Picture and to Perform*, s. 125-126, Fig. 1-2.

⁶⁹ Betancourt, *The Thessaloniki Epitaphios*, s. 505, Fig. 9.

⁷⁰ A. Sercan Yandım, *Ikongrafische, Stilistische und Kunstsoziologische Studien Zu Den Post-Byzantinischen Ikonen in Den Städten Antalya und Tokat* (PhD Degree). Fachbereichs Germanistik und Kunstwissenschaften der Philipps-Universität Marburg, Marburg, 2004, s. 51.

⁷¹ Yandım, *Ikongrafische*, s. 51.

⁷² Tomić-Djurić, *To Picture and to Perform*, s. 129-130, Fig. 1, 9, 10.

⁷³ A. Tradigo, *Iconos y Santos de Oriente*. Electa, 2004, s. 252-523.

⁷⁴ K. M. Kirchhainer, *Die Bildausstattung der Nikolauskirche in Thessaloniki*. German: Verlag und Datenbank Geisteswissenschaften, 2001, s. 183, Abb 14.

⁷⁵ V. Lazarev, *Old Russian Murals & Mosaics*. London: Phaidon, 1966, Abb. 74; Yandım, *Ikongrafische*, s. 51.

bilinir.⁷⁶ Bu durum siyasi ve dini açılardan bazı kültürlerin sakkosa geç ulaştığını göstermektedir.

III. Kiliselerin Anıtsal Resim Sanatındaki Sakkos Tasvirleri

11. yüzyılda İstanbul Patrikleri tarafından giyilen sakkoslar, dini yapılarda 1204 sonrasında liturjinin parçası haline gelmiştir. Roma Vatikan'daki Piskoposlar'ın resmedildiği el yazması (11. yüzyıl)⁷⁷, İmparator VI. Ioannes Kantakouzenos, İstanbul Konsili (1351) resimli el yazması (1370-1375) (Paris Bibliothèque Nationale MSGR 1242, fol. 5v, ca)⁷⁸, Paris National Bibliothek'teki Nazianzoslu Gregorios (14. yüzyıl) ve Ioannes Khrisostomos'a ait resimli el yazmalarında (15. yüzyıl) sakkos betimli din adamları resmedilmiştir.⁷⁹

Kiliselerin apsis resim programında 12.-13. yüzyıldan itibaren kutsal din adamlarının da sakkos giyimli resmedildiği görülmektedir. Bulgaristan Melnik, Aziz Nikolaos Kilisesi'nin (1204-1207) merkezi apsis resim programında, kuzeyden güneye sırasıyla Büyük Basileos, Ioannes Khrisostomos, Gregorios ve Anastasios'un sakkos tasvirleri (*sakkosun üzerindeki büyük Latin haçları ve çevresindeki dikdörtgen çerçeveler*) buna örnektir.⁸⁰

Kiliselerin resim programında sakkos giyimli din adamlarına ait tasvirler özellikle 12. yüzyıl ve sonrasına tarihlendirilmektedir. Venedik San Marko Kilisesi'nin pandantifindeki Aziz Ioannes Khrisostomos'un sakkosu (14. yüzyıl)⁸¹ bunların zengin ve gösterişli uygulamalarına örnektir.⁸² 14. yüzyılda Yunanistan Selanik Aziz Nikolaos Orphanos Kilisesi, Makedonya Čučer Aziz Niketas Kilisesi⁸³, Yunanistan Samari Zoodochos Pege Kilisesi (12. yüzyıl sonu), Makedonya Ohrid Bakire Meryem Peribleptos Kilisesi (1295)⁸⁴, Kosova Prizren Bogorodica Kilisesi (1308-1309)⁸⁵, Makedonya Üsküp Aziz Demetrios/Markos Manastırı (14. yüzyıl)⁸⁶, Selanik Aziz Nikolaos Orphanos Kilisesi (14. yüzyıl)⁸⁷, Yunanistan Girit Vrontisi Manastırı Kilisesi (14. yüzyıl)⁸⁸, Yunanistan Girit Panagia Kera, Azize Anne Kilisesi (13.-14. yüzyıl)⁸⁹, Yunanistan Girit Lithines Panagia Kilisesi (14. yüzyıl)⁹⁰, Yunanistan Oroz, Chilandar Manastırı (1399)⁹¹, Polonya Posada Rybotycka Kilisesi (14. yüzyıl)⁹² ve Drohobych Kutsal Haç

⁷⁶ Starodubcev, *The Sakkos of Ecclesiastical*, s. 550.

⁷⁷ Braun, *Die liturgische*, s. 237, Bild. 111.

⁷⁸ I. Drpić, "Art, Hesychasm, and Visual Exegesis: Parisinus Graecus 1242 Revisited". *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 62, 2008, s. 222, fig. 1.

⁷⁹ Braun, *Die liturgische*, 303; Walter, *Art and Ritual*, s. 18.

⁸⁰ B. Todić, "The Symbolical Investiture of the Archbishop Basil of Bulgaria at Melnik". *ЗОГРАФ*, Issue 32, 2008, s. 60-63, Fig. 1-4.

⁸¹ Braun, *Die liturgische*, s. 303, Bild. 141; C., Walter, *Art and Ritual of the Byzantine Church*. Variorum Publications, 1982, s. 18.

⁸² Braun, *Die liturgische*, s. 302; Woodfin, *Orthodox Liturgical Textiles*, s. 35.

⁸³ Woodfin, *Orthodox Liturgical Textiles*, s. 26, 35.

⁸⁴ Betancourt, *The Thessaloniki Epitaphios*, s. 495, 522-523, Fig. 4, 16.

⁸⁵ Woodfin, *The Embodied Icon*, s. 26-27, Fig. 1.6.

⁸⁶ Betancourt, *The Thessaloniki Epitaphios*, s. 509, Fig. 11.

⁸⁷ Spitzing, *Lexikon byzantinisch-christlicher*, s. 137, 188, 245.

⁸⁸ N. Gkioles and G. Pallis, *Atlas of the Christian Monuments of the Aegean From the Early Christian Years to the Fall of Constantinople*. N. Gkioles and G. Pallis (Ed.), Athens: General Secretariat of the Aegean & Island Policy, 2014, s. 272, Fig. 441.

⁸⁹ Gkioles and Pallis, *Atlas of the Christian*, s. 283-284.

⁹⁰ Gkioles and Pallis, *Atlas of the Christian*, s. 288-289, Fig. 441.

⁹¹ Woodfin, *Orthodox Liturgical Textiles*, s. 38-39, fig. 7.

⁹² A. Gronek, "The Officiating Bishops of the Fresco Cycle in the Church of St. Onouphrios, Posada Rybotycka: the Problem of Their Identification". *Series Byzantina*, Vol.: X, 2012, s. 14, 18, Fig. 2-3.

Kilisesi (15. yüzyıl)⁹³ duvar resimlerinde sakkos giyimli din damları tasvir edilmiştir. Bu yapılardan Makedonya Lesnova Aziz Markos Manastırı'nın (yaklaşık 1340) liturjik duvar resminde Başpiskopos İsa, sakkos giyimlidir.⁹⁴ (G. 3 - 4)

G. 3: Polonya Posada Rybotycka Aziz Onouphrios Kilisesi'nin (14. Yüzyıl) Güney ve Batı Duvarlarında Sakkos Betimli Din Adamları⁹⁵

G. 4: Makedonya Lesnova Aziz Markos Manastırı (yaklaşık 1340), Başpiskopos İsa⁹⁶

Sakkoslar özellikle 14. yüzyıldan itibaren kiliselerin resim programında zengin uygulamalarıyla karşımıza çıkmaktadır.⁹⁷ En zengin ve gösterişli uygulamaları arasında İsa'nın liturjik tasvirleri yer almaktadır. Kuzey Makedonya Zrze Aziz Nikolaos Manastırı ve daha birçok yapıdaki tasvirlerde İsa'nın üzerinde sakkos tasvir edilmiştir.⁹⁸ Yunanistan Oroz Dağı, Büyük Lavra Manastırı, Aziz Nikolaos Kilisesi'nin (1560) apsisinde, Epitaphios'un iki yanında, sakkos giyimli din adamları yer almaktadır.⁹⁹

Geç Bizans ve sonrasında, resim programındaki piskoposlarının liturjik kıyafeti olarak sakkos tercih edilmiştir.¹⁰⁰ 14.-15. yüzyıllarda geleneksel hiyerarşik kıyafetler arasında gösterilen sakkoslardan¹⁰¹ bazılarının kolları kısa bazılarının ise uzundur. Selanik Başpiskoposu Aziz Gregorios Palamas'ın ikonlarda omophorion ve kısa kollu sakkos giymesi buna örnektir. Vatopedi Manastırı (14. yüzyıl) ve Kastoria Üç Azizler Kilisesi (1401) anıtsal resim programında ise Gregorios Palamas sakkos giymektedir.¹⁰² Kastoria'da beyaz sakkos

⁹³ Gronek, *The Officiating Bishops*, s. 18.

⁹⁴ Tomić-Djurić, *To Picture and to Perform*, s. 129-130, Fig. 1.

⁹⁵ Gronek, *The Officiating Bishops*, s. 15, Fig. 2-3. Bu yapıda Batı duvarda, pencerenin altında din adamlarının sakkoslarındaki haç tonları birbirinden farklıdır. Melekler tarafından yönlendirilen din adamlarından birinin üzerinde beyaz sakkos ve sadece siyah haçlar, diğerinin üzerinde ise koyu kahverengi ve kırmızı dairelerin ortasında haç görülür.

⁹⁶ Tomić-Djurić, *To Picture and to Perform*, s. 129-130, Fig. 1.

⁹⁷ A. İ. Sullivan, "Visions of Byzantium: The Siege of Constantinople in Sixteenth-Century Moldavia", *The Art Bulletin*, 99 (4), 2017, s. 35, Fig. 6, 8-9, 19, 21-22, 26-27.

⁹⁸ Tomić-Djurić, *To Picture and to Perform*, Fig. 9-10.

⁹⁹ Betancourt, *The Thessaloniki Epitaphios*, s. 505, Fig. 9.

¹⁰⁰ Woodfin, *The Embodied Icon*, s. 28.

¹⁰¹ Woodfin, *Orthodox Liturgical Textiles*, s. 34-35.

¹⁰² Speake, *A History of the Athonite*, s. 105.

üzerine kırmızı haç (1401), Vatopedi’de (14. yüzyıl) ise mavi-mor sakkos üzerinde incili bezemelere sahip dairelerle sınırlandırılmış siyah kalın haçlar yer almaktadır.¹⁰³ 16. yüzyıldan itibaren Yunanistan’daki piskoposların çoğunlukla sakkos giymesi, bölgesel farklılığı ve tarihsel açıdan ülkelere göre sakkos kullanımında değişim yaşandığını göstermektedir.¹⁰⁴

Anıtsal yapılardaki sakkos tasviri Ortaçağ’ın sonuna doğru zenginlik kazanmıştır. Floransa San Maria Novella’daki freskoda (15. yüzyıl) sakkosların üzerinde dairelerle sınırlandırılmış haçlar bulunmaktadır. 16. yüzyılda sakkosların üzerindeki haçlar çoğunlukla karelerle sınırlandırılmıştır. Bazı sakkos giyimli din adamlarının başlarında mitre bulunması¹⁰⁵, mitre ve sakkos tutarlılığını göstermektedir. İtalya Museo Cristiano’daki tasvir ise buna örnektir.¹⁰⁶

Anadolu’da 12.-13. yüzyıla tarihlendirilen duvar resimlerinde sakkos giyimli figürler yer almaktadır. Kapadokya’da 12.-13. yüzyıl arasına tarihlendirilen kiliselerin apsislerinde çoğunlukla Ioannes Khrisostomos ve Aziz Nikholaos’ın sakkos giyimli resmedildiği görülür.¹⁰⁷ Aziz Georges (Başköy) Kilisesi, apsis, Ioannes Khrisostomos¹⁰⁸, Archangelos (Cemil) Kilisesi, apsis, Ioannes Khrisostomos¹⁰⁹, Gökçetoprak Kilisesi, apsis, Ioannes Khrisostomos ve Aziz Nikolas¹¹⁰, Aziz Georges (Ortaköy) Kilisesi, Aziz Nikolas¹¹¹, Niğde Eski Gümüşler Manastırı (11.-14. yüzyıl), apsis¹¹², Gülşehir Karşı Kilise, naos batı duvar (yazıt 25 Nisan 1212)¹¹³, Tatların Kilise (II No.lu Kilise), apsis (1214-1215) Kapadokya’daki dini yapıların resim programındaki sakkos betimli din adamlarına örnektir. İstanbul’daki dini yapılarda sakkos betimli din adamları resmedilmiştir. Khora Manastırı Kilisesi parekklesion apsisindeki sakkos giyimli kilise babaları (1305-1320) ve İstanbul Pammakoristos Kilisesi diakonikon ve kemer iç yüzeyindeki azizlere ait apsis mozaiği (1310-1320)¹¹⁴ başkentteki uygulamalara

¹⁰³ (Martzelos, 2016, SNY).

¹⁰⁴ Alfeyev, *Orthodox Christianity*, s. 89.

¹⁰⁵ Piskoposun ayin kıyafetlerin bir parçası, değerli taşlar ya da işlemlerle süslü başlık (F. L. Cross, E. A. Livingstone, *The Oxford Dictionary of the Christian Church*. Third Edition, 1997, s. 1096).

¹⁰⁶ Braun, *Die liturgische*, s. 304-305, Bild 142.

¹⁰⁷ R. G. Ousterhout, *A Byzantine Settlement in Cappadocia*. Washington D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection XLII, 2005, s. 207; Tolga Besim Uyar. *Art et société en pays de Rûm: les peintures «byzantines» du XIIIe siècle en Cappadoce*, Thèse de Doctorat en Histoire et Archéologie. Université Paris Pantheon Sorbonne, 2011, Pl. 404a.

¹⁰⁸ Uyar, *Art et société en pays de Rûm*, Pl. 22c.

¹⁰⁹ Uyar, *Art et société en pays de Rûm*, Pl. 21d; M. Restle, *Byzantine Wall Paintings in Asia Minor*, I.-II.-III. Germany: Irish University Press, 1967, Pl. XLIII, 413.

¹¹⁰ Uyar, *Art et société en pays de Rûm*, Pl. 20b, Pl 404.

¹¹¹ Uyar, *Art et société en pays de Rûm*, Pl. 19.

¹¹² L. Rodley, *Cave Monasteries of Byzantine Cappadocia*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985, s. 116.

¹¹³ Nilüfer Peker, *Kapadokya Bölgesi Bizans Dönemi Kiliselerinde Son Mahkeme Sahneleri* Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara, 2008, Levha 27.

¹¹⁴ Spitzing, *Lexikon byzantinisch-christlicher*, s. 138; V. Marinis, “The Mosaics of Theotokos Pammakaristos (Fethiye Camii) in İstanbul”. *Mosaics of Anatolia*, G. Sözen (Ed.), İstanbul, 2011, s. 330, Fig. 9-10; Paul Atkins Underwood. “Fourth Preliminary Report on the Restoration of the Frescoes in the Kariye Camii at İstanbul by the Byzantine Institute 1957-1958”, *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 13, 1959, s. 213; Khora Manastırı için bkz.: R. G. Ousterhout, Sanatsal Açıdan Kariye Camii (Çev. A. Durukan). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2002, 95; Paul Atkins Underwood (Edit.). *Kariye Djami, Studies in the Art of Kariye Djami and Its Intellectual Background*, Volume 4, Princeton University Press, 1975; C. Mango, *Bizans Mimarisi* (Çev. M. Kadiroğlu), Ankara: YEM Yayınları, s. 227.

örnektir.¹¹⁵ Anadolu ve çeşitli ülkelerdeki dini yapılar üzerinde gerçekleştirilen araştırmalarda sakkos giyimli din adamlarının sıkça resmedildiği belirlenmiştir.¹¹⁶ (G. 5)

G. 5: Niğde, Gümüşler Manastırı, Apsis, Ioannes Khrisostomos (?) (11.-12. Yüzyıl)
(Sacit Pekak ve Nergis Ataç Arşivi, 2015)

IV. Değerlendirme

11. yüzyılla birlikte imparatorlar tarafından patriklere hediye edilen sakkoslar, sonradan patrikler tarafından piskoposlara hak tanınmış, bu süreç sonrasında da sakkoslar piskoposlar tarafından giymeye başlanmıştır. 11. yüzyıldan itibaren anıtsal resim sanatında din adamlarının üzerinde resmedilen sakkosların Palaiologoslar Dönemi'nde (1261-1453) anıtsal resim sanatı başta olmak üzere birçok liturjik eser ve ikonalarda resmedildiği görülmektedir. İmparator, patrik ve piskoposlar tarafından giyilen sakkosların sonradan Başpiskopos İsa tarafından da giyildiği görülmektedir.

Tarihsel süreçte gelişimini tamamlayan sakkosun kilise resim programlarında 11. yüzyıl ile birlikte görülmeye başladığı, 14. yüzyıldan itibaren de çeşit ve zenginlik kazandığı görülmektedir. Patriklerin sakkos giymesinin temel nedeni, pozisyonlarının piskoposlardan ayrılmasını sağlamak olarak yorumlanmaktadır. 11. yüzyıla kadar imparatorlar tarafından giyilen sakkoslar, din adamları tarafından ilk olarak patrikler sonrasında ise piskoposlar tarafından giyilmiştir. Bu kıyafet, Ortodoks Kilisesi'nde stikharion yerine en yüksek statüdeki din adamlarını diğerlerinden ayırt etmek için tercih edilmiştir.¹¹⁷ Sakkosların kısa kollu olanları çoğunlukla imparatorlar tarafından kullanılmıştır. Sakkosların dairesel formlu olanları düşünüldüğünde, Bizans giysilerinin baş bölümünden giyilen T şeklindeki

¹¹⁵ C. Wales, "The Treatment of Wall Paintings at the Kariye Camii". *Studies in Conservation*, 3 (3), 1958, Fig. 1; S. E. J. Gerstel, "The Chora Parekklesion, the Hope for a Peaceful Afterlife, and Monastic Devotional Practices". *The Kariye Camii Reconsidered, Istanbul Research Institute Symposium Series*, H. A. Klein, R. G. Ousterhout and B. Pitarakis (Ed.), Vol. 1, Istanbul, 2011, s. 123, Fig. 1.

¹¹⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ferda Barut, *Bizans Dönemi Kapadokya Kiliseleri Duvar Resimlerinde Koimesis (Meryem'in Uykusu) Tasvirleri* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, 2012. İstanbul'un 1453 yılında fethedilmesiyle birlikte Türkler'in de sakkos giydiği net olmamakla birlikte bazı bilim insanları tarafından ifade edilmektedir. Ayrıca bkz. Bernardakis, *Les Ornaments*, s. 133.

¹¹⁷ Stikharion için bkz. J.L., Ball, "Byzantine Dress Representations of Secular Dress in Eight to Twelfth Century Painting", *Palgrave Macmillan*. New York. 2005, s. 40.

kiyafetlerde ortak form kullanımını hatırlatmaktadır.¹¹⁸ Bunları günümüze ulaşan özgün sakkoslar üzerinden değerlendirmek mümkündür. Vatikan Müzesi ve Moskova Kremlin Müzesi'ndeki sakkoslar buna örnektir.¹¹⁹ Vatikan Müzesi'ndeki sakkosun ön ve arkasındaki dini tasvirlerin Ortodoks ayinindeki liturjik uyumu göstermesi, sakkosların sembolik anlamları kadar liturjik açıdan da ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.¹²⁰

11. yüzyıl Bizans için yeni uygulamaları zorunlu kılan bir dönemdir. 11. yüzyılda siyasi-sosyal-ekonomik ve dini açıdan sorun yaşayan Bizans'ta, siyasi otoritedeki sorunlar imparator Aleksios Komnenos (1081-1118) döneminde aşılmış, ekonomik eksiklik ise kilise kaynaklarıyla dengelenmiştir.¹²¹ Dini açıdan aksaklıkları ise din adamlarının otoritesi üzerinden kontrol ederek, siyasi, dini ve sosyal sorunları ortadan kaldırmıştır. Din adamlarının otoritesi kimliklerinin yanında kullandıkları eşyalar ve kıyafetlerle de gösterilmiştir. Sakkos da bu kıyafetlerden sadece biridir. Form, renk ve çeşitli özelliklere sahip olan sakkosların patriklerin liturjik kıyafeti olması açısından da son derece önemlidir. İsa'nın üzerindeki çulu sembolize eden sakkoslar¹²², keşişler tarafından giyilen kıldan yapılmış siyah giysileri hatırlatmaktadır.¹²³ Bizans'taki sakkoslar çoğunlukla ipek ya da pahalı kumaşlardan yapılmıştır.¹²⁴ Bundan dolayı da ilk örneklerinin mor ya da siyah olduğu bilinmektedir. Cabasilas ile Chomatenus arasındaki yazışmalarda 13. yüzyıldaki sakkosların çoğunlukla mor renkli olduğu anlaşılmaktadır.¹²⁵ Geç Bizans Dönemi'nde (1261-1453) ise koyu mor, mavi ya da siyah tonlardaki sakkoslar da kullanılmıştır. İstanbul'daki Khora Manastırı Kilisesi'nin parekklesion apsisindeki sakkos giyimli kilise babaları (1305-1320) ve İstanbul Pammakoristos Kilisesi, diakonikon ve kemer iç yüzeyindeki azizlere ait apsis mozaïği (1310-1320)¹²⁶ koyu tonlardaki sakkos uygulamalarının İstanbul için yaygın kullanıma sahip olduğunu göstermektedir. Siyah sakkos, renginden dolayı prestij göstergesi kabul edilmiştir.¹²⁷ Rengindeki prestij kadar imparatorların sakkoslarını patriklere hediye ederek onların da giymelerini sağlaması, imparatorların dini otorite üzerindeki üstünlüğünü kanıtlamaktadır. Farklı bir pencereden yorumlandığında ise dini otorite ile siyasi otoritenin eşdeğer kabul edildiği düşünülmektedir. Ayrıca anıtsal resim sanatında özellikle 14. yüzyıl sonrasında İsa'nın çoğunlukla sakkos giyimli şekilde resmedilmesi, dini ve siyasi otoritenin tek bedende toplandığının delilidir.

14. yüzyıla ait Komünyon ve Göksel Liturji'de, İsa'nın sakkos giyimli resmedildiği bilinmektedir. Bu dönem ve liturjik uygulamalar tasvirlerin gelişim süreci açısından önemlidir.¹²⁸ Komünyon ve Göksel Liturji'de İsa'nın üzerindeki sakkosta görülen çeşitli

¹¹⁸ Condra, *The Greenwood Encyclopedia*, s. 147.

¹¹⁹ Woodfin, *Disjuncture Between Text*, s. 21-23, Fig. 5-6; Betancourt, *The Thessaloniki Epitaphios*, s. 519, Fig. 1.

¹²⁰ Condra, *The Greenwood Encyclopedia*, s. 147.

¹²¹ I. Aleksios ve II. Andronikos dönemi, siyasi ve dini gelişmeleri için bkz. G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi* (Çev. F. Işıltan), 7. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011, s. 139-145; Işın, Demirkent, "Bizans", *İstanbul TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 6. İstanbul, 1992, 239; D. M. Nicol, *Bizans'ın Son Yüzyılları 1261-1453* (Çev. B. Umar), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016, 118-119; R. J. Loenertz, "Memoire d'Ogier, protonotaire, pour Marco et Marchetto nonces de Michel VIII Paléologue auprès du Pape Nicholas III (1278, printemps-été)", *Orientalia Christiana Periodica*, XXXI, 1965, s. 390.

¹²² Woodfin, *Orthodox Liturgical Textiles*, s. 31.

¹²³ Nicol, *Bizans'ın Son Yüzyılları*, s. 128-130.

¹²⁴ Bernardakis, *Les ornements*, s. 132-133.

¹²⁵ Braun, *Die liturgische*, s. 303.

¹²⁶ Spitzing, *Lexikon byzantinisch-christlicher*, 138; Marinis, *The Mosaics of Theotokos Pammakaristos*, s. 330, Fig. 9-10; Underwood, *Fourth Preliminary Report on the Restoration of the Frescoes in the Kariye Camii*, s. 213; Mango, *Bizans Mimarisi*, s. 227.

¹²⁷ Condra, *The Greenwood Encyclopedia*, s. 138-139.

¹²⁸ Yandım, *İkonographische*, 51; Mistra'da Virgin Peribleptos (1350-1380) ve güneydoğusundaki Ayasofya Şapeli'nde (1350

renkteki haç ve geometrik bezemeler, sonrasında gelişme göstermiş ve yaygınlaşmıştır. 11. yüzyıl ile birlikte patrikler ve piskoposlar üzerinde görülen sakkoslarda tutarlı bir tasvir anlayışı bulunmazken, 14. yüzyıl ile birlikte renk, kompozisyon ve uygulamaların kısmi bölgesel farklılıklarla birlikte hiyerarşiye bağlı olarak tutarlılık gösterdiği bilinmektedir.¹²⁹ I. Niphon'un İstanbul Patriği olduğu dönemde (9 Mayıs 1310) sakkos giymesi¹³⁰, II. Andronikos Dönemi'ndeki çok sayıda metropolit ve piskoposların sakkos giymesi¹³¹, bu liturjik kıyafetin 14. yüzyılda hızla yaygınlaştığını göstermektedir.

11. yüzyılda sıkıntılı ve sancılı dönemin etkileri kısmen ortadan kalkmış, 13. yüzyıla kadar önemli gelişmeler yaşanmıştır. 13.-14. yüzyıllarda ise Bizans'ta tekrardan sıkıntılı ve çalkantılı bir dönem yaşanmıştır. 14. yüzyılda Bizans ekonomik açıdan Ceneviz ve Venedikler'e politik açıdan bağımlı hale gelmiştir. Bu dönemde Karadeniz çevresindeki Moğol ve Osmanlı iktidarları Bizans'ı zordurumda bırakmıştır. Bizans'ın etkin olan dini, ideolojik ve entelektüel merkezi durumundaki kiliseler, Doğu'ya yayılarak merkezi bir yönetim ağını kontrol etmiştir¹³². Bizans kilisesinin Slavları etkilediği dönemde kilise yönetimindeki hakimiyetin Patrik I. Athanasios'a (1289-1293, 1303-1310) ait olduğu bilinmektedir.¹³³ 14. yüzyıldaki bu karmaşa ortamında İstanbul Patrikleri, Slav ülkelerin din adamlarına sakkos hediye ederek onları yüceltmıştır. Photios'un Sakkosu (1414-1417) bu döneme gösterilecek en iyi örneklerden sadece biridir¹³⁴. İsa, patrik ve piskoposlar tarafından kullanılan sakkosları siyasi-politik ve dini bakış açısıyla bütüncül olarak değerlendirmek gerekir. Çünkü Patrik Athanasios, 13. yüzyıldaki karışıklığın nedenini, bozulan manastırlarla İstanbul'dan çıkmayan patriklerin himayesindeki dini kitleleri yalnız bırakması şeklinde yorumlamıştır. Bundan dolayı dini otoriteyi kontrol etmek isteyen patriklerin de piskoposlara sakkos hediye ettiği düşünülmektedir.

11. yüzyıl sonrasında kullanılan sakkoslar renk, kompozisyon ve bezeme açısından farklılık gösterir. Renkleri kadar üzerindeki sembolik işaretlerin de statüsel farklılığı temsil ettiği bilinmektedir. Önem derecelerine göre sakkos giyen patrik ve piskoposların, kompozisyonun merkezinde yer aldıkları ya da eksendeki liturjik olayın yakınında betimlendikleri görülür. Ayrıca daha alt dini statüye sahip olanların ise resim sanatında merkezi kompozisyona olan uzaklığında artış yaşanmaktadır. İmparator VI. Ioannes Kantakouzenos'un başkanlık ettiği İstanbul Konsili'nin (1351) resmedildiği minyatürde (1370-1375) (Paris Bibliothèque Nationale MSGR 1242, fol. 5v, ca)¹³⁵ eksende, imparatorun iki yanında beyaz üzerine siyah haçlı sakkos, onların da yanındakilerde ise beyaz üzerine kahverengi haçlı sakkos giyen din adamlarının bulunması statüsel farklılığa işarettir.

Kapadokya'da özellikle 12.-13. yüzyıllara tarihlendirilen dini yapıların apsilerindeki sakkos giyimli din adamları buna örnektir.¹³⁶ 13. yüzyıldan itibaren de anıtsal duvar

ve 1365) kutsal liturjide İsa sakkos giyimlidir. Tomić-Djurić, *To Picture and to Perform*, s. 129-130, Fig. 1.

¹²⁹ Tomić-Djurić, *To Picture and to Perform*, s. 129-135, Fig. 1-4.

¹³⁰ Starodubcev, *The Sakkos of Ecclesiastical*, s. 550.

¹³¹ Nicol, *Bizans'ın Son Yüzyılları*, s. 134.

¹³² J. Meyendorff, "Is "Hesychasm" the Right Word? Remarks on Religious Ideology in the Fourteenth Century". *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. 7, Okeanos: Essays presented to Ihor Ševčenko on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students, 1983, s. 447.

¹³³ Meyendorff, *Is Hesychasm*, s. 447.

¹³⁴ Meyendorff, *Is Hesychasm*, s. 455.

¹³⁵ Drpić, *Art, Hesychasm*, s. 222, fig. 1.

¹³⁶ Restle, *Byzantine Wall Paintings*, Pl. XLIII, 413; Rodley, *Cave Monasteries*, s. 116; Ousterhout, *A Byzantine Settlement*, 207; Peker, *Kapadokya Bölgesi*, levha 27; Uyar, *Art et société en pays de Rûm*, Pl. 20b, 22c, 404a; G. Speake, *A History of*

resimlerinde din adamlarının çoğunlukla sakkos giyimli olarak betimlenmesi, İstanbul, Bulgaristan, Yunanistan ve Slav ülkelerinde sakkos kullanımının 13. yüzyıl sonrasında yaygınlaştığını göstermektedir. Rus Metropolitler 14. yüzyıldan itibaren sakkos giymiştir. Moskova Metropoliti Peter (1308-1326) ve Photios'a ait sakkoslar, başkentteki liturjik-siyasi-sembolik etkinin 15. yüzyılın öncesinde birçok ülke ve coğrafyada etkili olduğunun kanıtıdır. Rusya Tretyakov Gallery'de korunan Metropolitan Peter İkonası, dönemin dini tasarımları hakkında bilgi sunması açısından son derece önemlidir. Tespit edilen ikonalar ve tekstil ürünleri, 15. yüzyıl sonrasında sakkos kullanımının yaygınlaştığını göstermektedir.¹³⁷ 15. yüzyıla kadar İstanbul Patrikleri ve imparatorlar, Avrupa ve Balkanlar'da etkili güce sahiptir. Anadolu'da başkentteki uygulamalar 14. yüzyıla tarihlendirilirken Kapadokya'daki anıtsal resim sanatında tespit edilen örneklerin İstanbul'dan erken tarihli olması, duvar resimlerinin zamanla tahrip olduğunu düşüncesini akıllara getirmektedir.¹³⁸ İstanbul başkentte uygulanan ilk örneklerin diğer kentlerdeki yapılar için rehber olduğu düşünüldüğünde İstanbul'da Khora Manastırı Kilisesi parekklesiondaki kilise babaları (1305-1320) ve İstanbul Pammakoristos Kilisesi diakonikon ve kemer iç yüzeyindeki azizlere ait tasvirler (1310-1320) 14. yüzyıla tarihlendirilen uygulamalar günümüze ulaşan son tasvirlerdir. Kappadokia dini yapılarında görülen 11.-13. yüzyıl sakkos tasvirleri, İstanbul'daki mevcut sakkos tasvirlerinin öncesinde 11. yüzyıla ait duvar resimleri ve mozaik kompozisyonların zamanla tahrip olduğunu göstermektedir.

Sonuç

Sakkos giyimli din adamlarına ait tasvirlerin 11. yüzyıldan itibaren dini yapıların çoğunlukla apsis, bema ve naos bölümlerinde resmedildiği bilinmektedir. En sık uygulamaların apsis ve bema olduğu, naos duvarlarındaki bireysel ve kompozisyonların dışında çoğunlukla Deesis, Göksel Liturji, Havariler Komünyonu, Koimesis tasvirlerinde yer aldığı görülmektedir. Özellikle sahne içerisinde birçok dini liderin bulunması; İsa, patrik, piskopos ve diğer din adamlarının birbirinden ayrımını kolaylaştırmak amacıyla sakkos kullanımını tercih edilmiştir. Kiliselerde apsis, apsis yarım kubbesi, bema ve naos çevresinde resmedilen sakkos betimli din adamları, 12. yüzyıl sonrasında Koimesis ve Cennete Giriş tasvirlerinde yerini almıştır. 14. yüzyıl ile birlikte gelişme gösteren Baş Rahip İsa ikonografisinde, İsa'nın da sakkos giyimli resmedilmesi, Hıristiyanlıkta tamamen öteki dünya anlayışıyla ilgilidir. Bu kompozisyonlardaki sakkos tasviri, "İsa, patrik ve de piskoposa inanıp onların yolundan ilerlerseniz cennete gidirsiniz gibi" sembolik bir mesaj sunmaktadır.

Sakkosun gelişim sürecinde, dini mimaride yaşanan değişim, resim programı ve liturji gibi birçok etmeni bir arada değerlendirmek gerekir. Sakkosun tekstil örnekleri üzerindeki tasvirleri liturji ve sembolik resim programı kapsamında değerlendirmek gerekir. Tekstil ürünlerinin ön ve arka yüzlerindeki kompozisyonları, kiliselerin anıtsal resim programlarındaki mekan-resim ilişkisi açısından ele almak gerektiği bilim insanları tarafından ifade edilmektedir.¹³⁹ Yunanistan Oroz Dağı, Ortodoksların manevi manastır merkezidir. Burada birçok ikonografik eseri bir arada görmek mümkündür. Buradaki dini yapılarda çok

the Athonite Commonwealth: The Spiritual and Cultural Diaspora of Mount Athos. New York: Cambridge University Press, 2018, s. 105.

¹³⁷ Papastavrou, *The Byzantine Tradition on the Decoration of a 17th Century*, s. 177-180, Plates 33-35a.

¹³⁸ Spitzing, *Lexikon byzantinisch-christlicher*, 138; Marinis, *The Mosaics of Theotokos Pammakaristos*, s. 330, Fig. 9-10; Underwood, *Fourth Preliminary Report on the Restoration*, 213; Uyar, *Art et société en pays de Rûm*, Pl. 19, 20b, 22c, Pl 404.

¹³⁹ Schnitzer, *Von der Wandmalerei zur*, s. 61-62, fig. 3.

sayıda sakkos betimli din adamı resmedilmiştir. Anadolu, Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan'daki Geç Bizans Dönemi'ne tarihlendirilen uygulamaların dönemin dini, siyasi, ekonomik ve toplumsal koşulları göz önünde bulundurularak resmedildiği, bani ve ustanın da bu uygulamalarda etkisinin olduğu bilinmektedir.¹⁴⁰ Ayrıca sakkoslar Yunanistan dışında Sırbistan ve Balkanlar'da birçok kilisenin duvar resimlerinde bezenmiş ve liturjide törensel kıyafet olarak kullanılmıştır.¹⁴¹

Geç Bizans Dönemi (1261-1453) ile birlikte patriklerin ardından piskoposlarda sakkos giymeye başlamıştır. Bizans Dönemi'nde güvenlik sorunu olan yerler ve themalarda din adamları ve aristokratların söz sahibi olduğu bilinmektedir. Bu gibi durumlarda themalardaki kontrol çoğunlukla piskoposluklar aracılığıyla sağlanmaktadır. 11. yüzyılda piskoposların themalarda etkin güce sahip olmasını patrikler tarafından piskoposlara hediye edilen sakkoslarla açıklamak kısmen doğru olacaktır. Piskoposlara ait sakkos giyimli figür tasvirlerinin en erken uygulamalarının 12. yüzyıla tarihlendirilmesini bu görüş kapsamında değerlendirmek gerekir.¹⁴² 1120 tarihli Vaticana Gr. 666 v1 Dogmatica Panoplia'da piskoposlar arasında bir din adamının sakkos giydiği görülür. Ermenistan ve Gürcistan'daki kiliselerin resim programında bazı patrik ve piskoposların da sakkos giyimli resmedildiği görülür. 12.-15. yüzyıl arasına tarihlendirilen örnekler, Anadolu, Makedonya, Yunanistan ve Balkanlar'daki kiliselerin resim programında çağdaş bir gelişim çizgisine sahiptir.¹⁴³ Anadolu duvar resimlerinde görülen sakkos tasvirli İsa, patrik, piskopos ve kilise babalarına ait tasvirlerin dini resimler arasında erken tarihli uygulamalar olduğunu göstermektedir.

KAYNAKLAR

- ACARA, M., "Bizans Ortodoks Kilisesinde Liturji ve Liturjik Eserler", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 15/1 (1998), 183-201.
- ALFEYEV, H., *Orthodox Christianity, The Architecture, Icons, and Music of the Orthodox Church*, (Çev. A. Tepper), Volume III. New York: St Vladimir's Seminary Press Yonkers, 2014.
- ALPASLAN, S., "Demre'deki H. Nikolaos Kilisesi Liturjik Mekanları", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 15/1 (1998), 159-173.
- ANONYM, *Athos, Monastic Life on the Holy Mountain*, Maahenki: Helsinki City Art Museum, Art Museum Tennis Palace, 2015.
- BALL, J.L., "Byzantine Dress Representations of Secular Dress in Eight to Twelfth Century Painting", New York: Palgrave Macmillan 2005.
- BARUT, F., *Bizans Dönemi Kapadokya Kiliseleri Duvar Resimlerinde Koimesis (Meryem'in Uykusu) Tasvirleri* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı 2012.

¹⁴⁰ Karapanagiotis and Kardys, *Ecclesiastical Garments*, s. 1.

¹⁴¹ Starodubcev, *The Sakkos of Ecclesiastical*, s. 523-550; Tomić-Djurić, *To Picture and to Perform*, s. 129-150.

¹⁴² Ousterhout, *A Byzantine Settlement*, s. 207; Peker, *Kapadokya Bölgesi*, levha 27; Uyar, *Art et société en pays de Rûm*, Pl. 20b, 22c, 404a; Speake, *A History of the Athonite*, s. 105.

¹⁴³ Ermenistan'da 12.-14. yüzyıl arasına tarihlendirilen birçok kilisenin resim programında İsa, patrik, piskopos ve çeşitli din adamlarının sakkos giyimli olarak resmedilmiştir. Ermenistan'da Akhtala Kilisesi (13. yüzyıl), Georgia Tanghil Başmelekler Kilisesi (12-13. yüzyıl), Georgia Kinswisi Aziz Nikolaos Kilisesi (duvar resimleri 13. yüzyıl), Georgia Ikorta Başmelekler Kilisesi (12-13. yüzyıl), Georgia Gelati Kilisesi (12.-13. yüzyıl, Georgia Khe Azize Barbara Kilisesi (13. yüzyıl), Georgia Kincvisi Meryem Kilisesi (1207-1208), 13. yüzyıl sonu-14. yüzyıl başı), Georgia Ubisi Kilisesi (duvar resimleri 14. yüzyıl) örnekleri ve daha birçok dini yapının duvar resminde sakkos giyimli din adamı yer almaktadır. Ayrıca bkz. T. Velmans, *Byzanz, Fresken und Mosaiken*. Bezinger Verlag, Zurich-Düsseldorf, 1999, s. 38, 54, 99, 148, 248-249, 275, 278, 280, 289, 291.

- BERNARDAKIS, P., Les ornements liturgiques chez les Grecs. *Echos d'Orient*, 5/1 (1902), 129-139.
- BETANCOURT, R., "The Thessaloniki Epitaphios: Notes on Use and Context", *Greek, Roman, and Byzantine Studies*, 55/2 (2015), 489-535.
- BOGDANOVIĆ, J., "The Moveable Canopy. The Performative Space of the Major Sakkos of Metropolitan Photios", *Byzantinoslavica*, 72 (1-2) (2014), 247-288.
- BRAUN, J., *Die liturgische Gewandung im Occident und Orient; nach Ursprung und Entwicklung, Verwendung und Symbolik*. Freiburg im Breisgau, 1907.
- CONDRA, J., *The Greenwood Encyclopedia of Clothing through World History: Volume 1, Prehistory to 1500CE*. London: G.P 2008.
- CROSS, F. L. and LIVINGSTONE, E. A. (Edit.), *The Oxford Dictionary of the Christian Church*. Third Edition. London: Oxford University Press 1997.
- DEMIRKENT, I., "Bizans", *İstanbul TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 6. İstanbul 1992, 230-244.
- DRPIĆ, I., "Art, Hesychasm, and Visual Exegesis: Parisinus Graecus 1242 Revisited". *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 62, (2008), 217-247.
- GERSTEL, S. E. J., "The Chora Parekklesion, the Hope for a Peaceful Afterlife, and Monastic Devotional Practices". *The Kariye Camii Reconsidered, Istanbul Research Institute Symposium Series*, H. A. Klein, R. G. Ousterhout and B. Pitarakis (Ed.), Vol. 1, İstanbul, (2011), 107-145.
- GILLIS, C. and Nosch, M., *Ancient Textiles: Production, Crafts and Society*. Copenhagen and Lund 2005.
- GKIOLES, N. and Pallis, G., *Atlas of the Christian Monuments of the Aegean From the Early Christian Years to the Fall of Constantinople*. N. Gkioles & G. Pallis (Ed.), Athens: General Secretariat of the Aegean & Island Policy 2014.
- GRONEK, A., "The Officiating Bishops of the Fresco Cycle in the Church of St. Onouphrios, Posada Rybotycka: the Problem of Their Identification". *Series Byzantina*, Vol.: X, (2012) 11-26.
- HILSDALE, C. J., *Byzantine Art and Diplomacy in an Age of Decline*. Cambridge University Press, 2014.
- KARAPANAGIOTIS, I. and Kardys, C., "Ecclesiastical Garments of Mount Athos: History, Typology and Colouring Matters". *9th International Conference on NDT of Art, Jerusalem Israel, (25-30 May 2008)*, 2008, 1-10.
- KARYDIS, C., *The Orthodox Christian Sakkos Ecclesiastical Garments Dating From the 15th to the 20th Centuries from the Holy Mountain of Athos; Collection Survey, Scientific Analysis and Preventive Conservation*. BAR. International Series (2172). Oxford: Archaeopress, 2010.
- KIRCHHAINER, K. M., *Die Bildausstattung der Nikolauskirche in Thessaloniki*. Verlag und Datenbank Geisteswissenschaften, 2001.
- LARIN, V., *The Byzantine Hierarchical Divine Liturgy in Arsenij Suxanov's Proskinitarij*. Rome: Pontificio Istituto Orientale, 2010.
- LAZAREV, V. *Old Russian Murals & Mosaics*. London: Phaidon, 1966.
- LIDOV, A. *Hierotopy. Spatial Icons and Image-Paradigms in Byzantine Culture Moscow*. Москва: Дизайн. Информация. Картография. 2009.
- LOENERTZ, R. J., "Memoire d'Ogier, protonotaire, pour Marco et Marchetto nonces de Michel VIII Paléologue auprès du Pape Nicholas III (1278, printemps-été)", *Orientalia Christiana Periodica*, XXXI, 1965, 374-408.

- MACRIDES, R. and Munitiz, J.A. and Angelov, Dimiter., *Pseudo-Kodinos and the Constantinopolitan Court: Offices and Ceremonies*. London and New York: Ashagate, 2013.
- MANGO, C., *Bizans Mimarisi* (Çev. M. Kadiroğlu). Ankara: YEM Yayınları 2006.
- MARINIS, V., "The Mosaics of Theotokos Pammakaristos (Fethiye Camii) in İstanbul". *Mosaics of Anatolia*, G. Sözen (Ed.), İstanbul (2011), 321-332.
- MARTZELOS, G., "Saint Gregory Palamas". *Πεμπτολογία*, SNY, 2016.
- MEYENDORFF, J., "Is "Hesychnism" the Right Word? Remarks on Religious Ideology in the Fourteenth Century". *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. 7, Okeanos: Essays presented to Ihor Ševčenko on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students, 1983, 447-457.
- NICOL, D. M., *Bizans'ın Son Yüzyılları 1261-1453* (Çev. B. Umar). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.
- OSTROGORSKY, G., *Bizans Devleti Tarihi* (Çev. F. Işıltan), 7. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011.
- OUSTERHOUT, R. G., *Sanatsal Açıdan Kariye Camii* (Çev. A. Durukan). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2002.
- OUSTERHOUT, R. G., *A Byzantine Settlement in Cappadocia*. Washington D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection XLII, 2005.
- PAPAS, A., *Studien zur Geschichte der Messgewänder im byzantinischen Ritus*, Munich: Institut für Byzantinistik und Neugriechische Philologie der Universität München, 1965.
- PAPASTAVROU, H., "The Byzantine Tradition on the Decoration of a 17th Century Sakkos (Inv. No 754) in the Byzantine and Christian Museum, Athens", *Material Culture and Well-Being in Byzantium (400-1453) Veröffentlichungen zur Byzanzforschung*, Band XI (Michael Grünbart - Ewald Kislinger - Anna Muthesius - Dionysios Ch. Stathakopoulos, Eds.), 2007, 177-180, Plates 33-35.
- PARANI, M., *Fabric and Clothing*. Robin Cormack, J. F Haldon & E. Jeffreys (Ed.), *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*. Oxford University Press (2012), 407-420.
- PEKER, N., *Kapadokya Bölgesi Bizans Dönemi Kiliselerinde Son Mahkeme Sahneleri* Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara, 2008.
- PHILLIPS, W. A., "Dalmatic". *Encyclopædia Britannica*, Vol. 7 (1911), 776-777.
- RODLEY, L., *Cave Monasteries of Byzantine Cappadocia*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985.
- RESTLE, M., *Byzantine Wall Paintings in Asia Minor*, I.-II.-III. Irish University Press, 1967.
- SCHNITZER, B., "Von der Wandmalerei zur "Gewandmalerei" Funktionen eines Medienwechsels in der spätbyzantinischen Kunst". *Marburger Jahrbuch für Kunstwissenschaft*, 24. Bd., Kunst als Ästhetisches Ereignis, 1997, 59-69.
- SEVCENKO N.P. ve Kazdhan, A., "Orarion", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. 3, Oxford University Press, 1991, s. 1531.
- SEVCENKO, N. P. "Epigonation", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. 1, Oxford University Press, 1991, s.711.
- SEVCENKO, N. P. "Epimanikia", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. 1, Oxford University Press, 1991, s. 713.
- SEVCENKO, N. P. "Epitrachelion", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. 1, Oxford University Press, 1991, s. 725.

- SEVCENKO, N. P. "Omophorion", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. 3, Oxford University Press, 1991, s. 1526
- SEVCENKO, N. P. "Phelonion", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. 3, Oxford University Press, 1991, s. 1647.
- SEVCENKO, N. P. "Sticharion", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. 3, Oxford University Press, 1991, s. 1956.
- SPEAKE, G., *A History of the Athonite Commonwealth: The Spiritual and Cultural Diaspora of Mount Athos*. New York: Cambridge University Press, 2018.
- SPITZING, G., *Lexikon byzantinisch-christlicher Symbole: Die Bilderwelt Griechenlands und Kleinasiens*. Germany: Diederichs, 1989.
- STARODUBCEV, T., "The Sakkos of Ecclesiastical Dignitaries in Medieval Serbia". *Byzantine Themes*, (2012), 523-550.
- SULLIVAN, A. I., "Visions of Byzantium: The Siege of Constantinople in Sixteenth - Century Moldavia", *The Art Bulletin*, 99 (4), (2017), 31-68.
- ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Γεωργίου Α. Κειμήλια του Οικουμενικού Πατριαρχείου: Πατριαρχικός ναός και Σκευοφυλάκιον, *Εν Αθήναις: Εστία*, 1937.
- TAFT, R.F. "Great Entrance", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. 2, Oxford University Press, (1991), s. 868.
- TODIĆ, B., "The Symbolical Investiture of the Archbishop Basil of Bulgaria at Melnik". *ΣΟΓΡΑΦ*, Issue 32, (2008), 59-68.
- TOMIĆ-DJURIĆ, M., "To Picture and to Perform. The Image of the Eucharistic Liturgy at Markov Manastir (II)". *ΣΟΓΡΑΦ*, Vol: 39, (2015), 129-150.
- TRADIGO, A., *Iconos y Santos de Oriente*. Electa, 2004.
- UNDERWOOD, P. A., "Fourth Preliminary Report on the Restoration of the Frescoes in the Kariye Camii at Istanbul by the Byzantine Institute 1957-1958", *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 13, (1959), 185-212.
- UNDERWOOD, P. A. (Ed.), *Kariye Djami, Studies in the Art of Kariye Djami and Its Intellectual Background*, Volume 4, Princeton University Press 1975.
- UYAR, Tolga Besim. *Art et société en pays de Rûm: les peintures «byzantines» du XIIIe siècle en Cappadoce*, Thèse de Doctorat en Histoire et Archéologie. Université Paris Pantheon Sorbonne, 2011.
- VELMANS, T., *Byzanz, Fresken und Mosaiken*. Bezinger Verlag, Zurich-Düsseldorf, 1999.
- WALES, C., "The Treatment of Wall Paintings at the Kariye Camii". *Studies in Conservation*, 3 (3), 1958, 120-124.
- WALTER, C., *Art and Ritual of the Byzantine Church*. Variorum Publications, 1982.
- WOODFIN, W. T., "Liturgical Textiles". *Byzantium: Faith and Power (1261-1557)*, H. C. Evans (Ed.), New York: The Metropolitan Museum of Art, (2004), 295-323.
- WOODFIN, W. T., "Wall, Veil, and Body: Textiles and Architecture in the Late Byzantine Church". *The Kariye Camii Reconsidered*, H. Klein, R. Ousterhout & B. Pitarakis (Ed.), (2011), 371-385.
- WOODFIN, W. T., *The Embodied Icon: Liturgical Vestments and Sacramental Power in Byzantium (Oxford Studies in Byzantium)*. Oxford: Oxford University Press, 2012.

WOODFIN, W. T., "Orthodox Liturgical Textiles and Clerical Self-Referentiality". *Dressing the Part: Textiles as Propaganda in the Middle Ages*, K. Dimitrova & M. Goehring (Ed.), Turnhout: Brepols Publishers, (2014), 166-169.

WOODFIN, W. T., "Disjuncture Between Text and Image Mystagogy and the Embroidered Iconography of Byzantine Vestments". *Clothing The Sacred. Medieval Textiles as Fabric, Form, and Metaphor Textile Studies 8* M. Kapustka & W. T. Woodfin (Ed.), (2015), 13-32.

YANDIM, A. Sercan. *Ikonoğrafische, Stilistische und Kunstsoziologische Studien Zu Den Post-Byzantinischen Ikonen in Den Städten Antalya und Tokat* (PhD Degree). Fachbereichs Germanistik und Kunstwissenschaften der Philipps-Universität Marburg. Marburg, 2004.